

*Павло Рудяков,
Олена Яковлева*

ПЕРЕХІД ДО БАГАТОМОВНОСТІ НОВОГО ТИПУ ЯК СКЛАДОВА ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Визнаючи дисгармонію державної гуманітарної політики й усієї системи суспільних відносин у сучасній Україні та незбалансованість мовної ситуації, автор пропонує як один з можливих інструментів виправлення ситуації перехід до багатомовності нового типу – українсько-російсько-англійської. Це дозволило б забезпечити більш повну та якісну комунікацію.

Ключові слова: мовна ситуація, державна мовна політика, диглосія, система цінностей, багатомовність, комунікація.

Rudyakov P., Yakovleva O. Transition to multilingualism new type as a component of transformation state and political system Ukraine. Admitting a disharmony of the state humanitarian policy and whole system of social relations in modern

Ukraine and disequilibrium of the linguistic situation, the author proposes the transition to polylingualism of a new type – to Ukrainian-Russian-English one, as one of the possible ways of situation correction. And what is more, it would let ensure more entire and qualitative communication.

Keywords: *a linguistic situation, a state language policy, a bilingualism, a value system, a polylingualism, a communication.*

1. Поняття «трансформація» (або «транзиція») з'явилося у науці ще до того, як трансформаційні процеси розгорнулися на просторі колишнього СРСР та країн соціалістичної співдружності. Вперше, як відомо, його було застосовано для пояснення тих зрушень і змін, які мали місце після падіння диктаторських режимів в Іспанії, Португалії, ряді країн Латинської Америки у ході утвердження у них ліберально-демократичної суспільної моделі. Потім цей термін було тимчасово «забуто» й повернуто до життя на рубежі ХХ–ХХІ ст. для позначення й пояснення специфічного й навіть унікального в історичному відношенні переходу одного типу суспільства в інший: соціалізму – у капіталізм, – з практично стовідсотковою «прив'язкою» саме до центрально-східноєвропейського простору й виключно до нього.

Для українства, яке належить до того історичного типу нації як людської спільноти особливого ґатунку, для якого характерна переважно недержавна модель розвитку й відносно тривале перебування у складі різних інонаціональних державних систем, загальна трансформаційна «матриця» мала свою специфіку. Окрім того, що притаманне для трансформації як такої (хоча універсальної теорії трансформації не існує, про певний обсяг явищ, процесів, подій, з нею пов'язаних і за нею закріплених, можна вести мову майже з абсолютною впевненістю), вона включала в себе ще й такий компонент, як відновлення в нових історичних умовах процесу національного державотворення, причому після помітно тривалішої перерви, ніж у таких країн, як Польща, Чехія, Угорщина, Литва та ін. Ця обставина наклала на все те, що відбувалося й відбувається нині, особливий відбиток, привнесла до українського національного варіанта пострадянського процесу трансформації низку додаткових моментів.

В українській науці, як і в науці європейській, найбільш поширеним і популярним є погляд, згідно з яким трансформація – це історично зумовлений, суспільно необхідний процес, потенційно зорієнтований на подолання кризового стану, в якому опинилися держава й суспільство. Що ж до того, чи триває ще в нас трансформаційний етап розвитку, чи його вже завершено, то останнім часом дискусія із цього приводу знову набула актуальності. У той час, як одні дослідники висловлюють припущення, що «нині Україна впритул підійшла до трансформаційної межі» (В. Кремінь), інші шукають нові аргументи для відстоювання точки зору, згідно з якою трансформаційні процеси або близькі до завершення, або навіть уже, в основному, завершилися.

Трансформаційні процеси у сфері державного устрою, державного управління, політичному йдуть безупинно, незалежно від волі та бажання суб'єктів. Однією з особливостей трансформації державно-політичної системи України після здобуття незалежності слід вважати її несистемний характер, який виявляється, зокрема, у відсутності чітко окресленої програми перетворень, як бажаних, так і можливих.

На нинішньому історичному етапі трансформація державно-політичної системи можлива як: деградація, реформування, модернізація.

Деградація матиме місце у випадку бездіяльності або недостатньо активної і цілеспрямованої діяльності суб'єктів трансформації й консервації того стану, який має місце нині.

Реформування передбачатиме внесення певних, переважно декоративних, змін без виходу на новий якісний рівень організації державного управління й внутрішньополітичного процесу.

Модернізація – приведення державно-політичної системи України у відповідність з вимогами й викликами доби, досягнення нової якості.

Мовне питання як елемент гуманітарної політики є одним з ключових. В Україні воно набуло ознак політичної проблеми, яка час від часу загострюється, виходячи на авансцену політичного процесу. Одним з наслідків переходу суспільства і держави до режиму трансформаційного

існування стала модифікація мовного середовища та, особливо, підходів до нього з боку державної влади й суспільної свідомості. В умовах фронтальної трансформації зазнає змін як самий характер мовного середовища та мовної ситуації, так і ставлення до них з боку різних учасників суспільної практики, їхня оцінка кожним з них. Змінюється й сприйняття української мови як рідної й як мови повсякденного спілкування та державної. Нації і національні ідентичності періодично зазнають нових інтерпретацій свого значення і революцій своїх соціальних структур та кордонів, які, своєю чергою, можуть змінювати зміст їхніх культур. Саме такий етап радикального оновлення інтерпретацій та змісту розпочався в Україні наприкінці ХХ ст.

На нього «наклався», з ним виявився суміщений у часі та просторі ще й інший процес – переосмислення наріжних засад національної ідентичності під кутом зору її можливої корекції. В окремих моментах це переосмислення торкалося й ідентичності цивілізаційної. На хвилі активного заперечення самого факту існування окремої «радянської цивілізації», яке набуло значного поширення у наукових колах, в українській суспільній свідомості розгорнулися наполегливі пошуки іншої, нерадянської, української етнічної основи для розв'язання проблеми цивілізаційної належності українців.

На етапі державно-політичної та суспільної трансформації в Україні мовний фактор набув здатності виконувати функцію одного з головних критеріїв у визначенні місця тієї чи іншої особистості або соціальної групи не лише у рамках дихотомії: «свій» – «чужий», – а й у межах більш складної конфігурації: «свій» – «інший» – «чужий (але не ворожий)» – «ворожий».

Навіть більше того. Мовний фактор разом з фактором багатомовності, виявляючи спроможність здійснювати вторинний вплив на такі сфери суспільного буття, як ідеологія, система цінностей, культура тощо, перебирає на себе роль одного з визначальних факторів визначення шляхів національної історії. «Культура багато в чому визначає шлях історії, – формулює цю особливість Л. Софронова. – ...Історія завжди переживає вплив культурного контексту,

в якому вона інтерпретується, від цього залежить її сприйняття суспільством». Цим, додамо, зумовлюються й зміст історії та її «уроки».

Мовне середовище – не механічна сума мовних практик і мовної поведінки суб'єктів, які його утворюють, а система, яка виникає внаслідок складного процесу їх всебічної взаємодії й яка наділена певним набором своїх власних якостей. Окремі індивіди мають здатність робити до цієї системи більший внесок, інші – менший або і зовсім жодного. Умовний «коефіцієнт» корисної дії у форматі мовного середовища одного суб'єкта може, приміром, бути 10 одиниць, а іншого – 1, 01 чи навіть 0,001. Разом з тим, визначальну причину перехідного стану, що його набуло українське мовне середовище після розпаду СРСР і утворення незалежної України, варто шукати все-таки не в особливостях індивідуальної свідомості або у певній сукупності індивідуальних свідомостей, а у царині попереднього стану мовного середовища в тому вигляді, який воно мало за часів СРСР, тобто серед попередніх соціальних фактів, які мають відношення до мови.

Історичність, таким чином, слід розглядати як центральну категорію, яка дає змогу виявити ключову для розуміння характеру мовних процесів новітнього часу ланку й охарактеризувати її сутність. Здобувши державну незалежність і розгорнувши процес розбудови національної держави, українські еліти й суспільство не мали абсолютно повної свободи вибору у розв'язанні проблеми реформування національного мовного середовища, а змушені були діяти за обставин, які були безпосередньо наявні й які де-факто були успадковані з радянського минулого.

Отже, українське мовне середовище, осмислене як таке, що потребує оновлення й удосконалення під кутом зору оптимального пристосування до змінених умов, постало як «продукт» довільної взаємодії трьох основних факторів: історичної спадщини, державної мовної політики, побутової мовної поведінки індивідуальних і колективних суб'єктів мовної діяльності. Однією з ознак цього феномену виявився підвищений ступінь динамічності, тобто іманентна, внутрішньо обумовлена схильність до будь-яких змін та відхилень від попереднього стану, а також особлива

чутливість до зовнішніх впливів. Додаткової складності такому – гіпердинамічному – станові надала та обставина, що мовне середовище автоматично відкидає будь-які зовнішні обмеження та заборони штучної природи, реагуючи й сприймаючи лише ті, які воно створює саме в процесі своєї саморегуляції.

Актуальна мовна ситуація в Україні відображає дисгармонію всієї системи суспільних відносин, яка склалася за час її суверенного існування внаслідок трансформаційних процесів, а також через вплив обставин, успадкованих з минулого. Для української мови як для базового і ключового елементу мовної ситуації залишається неподоланою суперечність між її функцією засобу комунікації й місією пріоритетної форми виявлення «духу нації» (у розумінні категорії, запропонованому В. фон Гумбольдтом і розвинутому неогумбольдтіанцями), вирішального критерію ідіоетнічної ідентифікації історичної території, яка здійснила акт перетворення на територію державну. Додаткової неоднозначності при цьому додає те, що нація, про виявлення «духу» якої в українській мові ідеться, переживає нині непростий етап остаточного становлення та емансипації власної державності.

Усвідомлення української мови як домінанти національної культури та національної ідентичності має тривалу в часі, багату за змістом традицію, в якій завжди переважав так званий «есенціалістський» (термін К. Гірца) підхід до проблеми, зорієнтований на послідовну акцентуацію мовного компонента в структурі таких явищ, як нація, національна свідомість, національна ідентичність. «Есенціалізм» має право на існування. Орієнтація на нього є невід'ємним правом нації та національної еліти, хоча у сучасного світі вона видається архаїчною. Етнічна самосвідомість нації на нинішньому етапі історичного розвитку виявляється вразливою, позбавленою потенціалу адекватного реагування на виклики модерної доби, зокрема, на ті, які зумовлені глобалізацією і трансформаційними процесами різної природи.

Надання мовному факторові (або мовному мисленню) значення ключового виразника духовної спадщини, незамінного стрижня національної культури, формоутворюючої одиниці національно-культурної парадигми, її концептів,

символів, метафор, міфів, цінностей – є звуженням проблеми, зведенням її до одного з елементів, супроводжуваного відмовою від належного врахування інших. Ігнорування об'єктивно притаманної українській мовній ситуації та мовним практикам українців дихотомії: українська як рідна – українська як нерідна, але одна з мов спілкування – значною мірою знецінює міркування про сутність української ідентичності, духовності, «культурності». Для українського мовного простору фактор зв'язку рідної мови та території спрацьовує не на користь ідеалу української рідно- й одномовності, а проти нього. Українська мова як рідна й як домінантна у більшості сфер вжитку ніколи не покривала і не покриває нині всієї української державної території в її теперішніх межах, співіснуючи у різних комбінаціях (двомовність, диглосія, «суржик») з російською, а також з мовами національних меншин у місцях їх компактного проживання.

Залишаючись одним з елементів національної свідомості, мова в нових умовах змінює алгоритм функціонування, виявляючи вплив на націотворчі й націоконсолідуючі процеси не безпосередньо, а опосередковано й неодмінно у поєднанні з іншими факторами, такими, як національні міфи, національні та державні символи, історична пам'ять, система цінностей (яка є змінною, залежною від обставин, середовища, характеру ситуації, а також від того, що інколи називають «духом часу»). Серцевиною-ядром національної свідомості й національної ідентичності стає якраз не мова, а міф або, якщо вжити термін Д. Армстронга, «міфо-мотор» (актуалізована, адаптована під потреби моменту сукупність ключових для даної етнічної або національної спільноти міфів та символів), запуск у дію й активізація якого у кожний момент залежать від різноманітних факторів, зокрема, й від того, яка саме з суспільних верств чи груп еліт і з якою метою перебирає на себе роль суб'єкта його застосування.

Мовну ситуацію в Україні вирізняють дві особливості, пов'язані з багатомовністю. По-перше, певна розбалансованість, зумовлена пошуком нової моделі співвідношення між дійсним станом справ у мовному середовищі й юридичним

статусом, за яким відбувається регламентація мовних, культурно-мовних, національно-мовних процесів з боку держави. По-друге, ситуативна перевага суб'єктивних параметрів над об'єктивними.

Гармонійність мовної ситуації можлива за умови досягнення балансу між, з одного боку, інтерпретацією мови як цінності й фундаментальної засади націотворення, з іншого, використання мови як засобу комунікації та інструменту регуляції. В Україні такий баланс залишається справою майбутнього.

Багатомовність – явище складної внутрішньої структури. У ньому діалектично поєднуються антропологічний (людина як зміст освіти і навчального процесу), соціальний (багатомовність як фактор суспільного буття) виміри, комунікаційний (багатомовність як засіб спілкування, передачі й одержання інформації), аксіологічний (мова й мови як цінність, ієрархія мов як ціннісна категорія) елементи. Єдиної суспільствознавчої парадигми розуміння багатомовності сьогодні немає. У багатьох випадках її не виділяють як окрему категорію, залишаючи на рівні одного з атрибутів або мовної ситуації та мовних практик, або соціальної комунікації. Із філософсько-освітнього та соціолінгвістичного погляду багатомовність, поєднуючи в собі володіння кількома мовами і використання кількох інших мов, окрім рідної, зосереджена на функції використання, торкаючись функціональної сторони мови, індивідуальних і колективних мовних практик, а також мовлення як процесу взаємодії різних мов. З погляду соціологічного, філософського, політологічного багатомовність – це стан мовного середовища, за якого у постійному обігу перебуває не одна, а дві, три і більше мов з відповідним обсягом використання і формально зафіксованим статусом кожної з них.

Мета багатомовного режиму полягає у забезпеченні більш повної та більш якісної комунікації. Особливої ваги це набуває на міжнаціональному рівні у контакті між різними національними мовними середовищами, а також у наднаціональній діяльності. Це стосується і сфери вищої освіти, зокрема, у рамках Болонського процесу, до якого долучилася Україна. Ефективність комунікативного про-

цесу залежатиме від того, наскільки збігаються полюси когнітивного стилю адресанта та адресата (або адресатів) та від ступеня співвіднесеності мовних можливостей його учасників, від комунікативної компетенції кожного з них, тобто від уміння створювати ефективну мовленнєву діяльність, яка відповідає нормам соціального контактування та взаємодії, притаманним тому чи іншому конкретному соціуму або етносу, та готовності до того, щоб використати це вміння у практичній діяльності.

З онтологічної точки зору багатомовність є складним, неоднотимітним конструктом, безпосередньо залежним від соціокультурного середовища, а також від політичної кон'юнктури та державної політики. У його рамках поєднуються, з одного боку, начало ціннісне, з іншого – прагматичне. Перше пов'язане з фактором рідної мови і потребою її збереження. Друге – з необхідністю забезпечення повноцінної комунікації в умовах світу, що глобалізується, інтернаціоналізується, «полілінгвізується» з наростаючою швидкістю й інтенсивністю. Відносна рівновага у рамках бінарної опозиції: одномовність – багатомовність – у світовій мовній практиці дедалі виразніше порушується на користь останньої, даючи підстави вбачати у переході від одномовності до багатомовності домінуючу тенденцію розвитку людства.

Порівняння з одномовністю, багатомовність постає як заперука чогось більш вагомого і конструктивного, що логічно впливає з концептуального підходу, за яким провідною тенденцією історичної доби у мовній сфері є перехід національних мовних середовищ (включаючи ті, які належать до одномовних) до дво- і/або багатомовності. Центральна дилема сучасного мовного розвитку – вибір між свідомим удосконаленням мовного розмаїття, а з іншого боку – консервацією формальної або фактичної одномовності навіть за рахунок обмеження можливостей збереження й розвитку всіх інших мов, крім єдиної офіційної або державної, наявних у даному мовному середовищі.

Перехід до багатомовності нового типу є на часі, бо міг би дозволити по-новому впорядкувати національний мовний простір, оптимально адаптувавши його до нових умов.